

Дваццаты

I

Людзі ішлі на ўсход.

Пад ранак высвецілі зоры. З бяздоннай сіні начнога марознага неба сплыла туманная смуга, увабраўся ў сілу мароз, і ў твар падарожнікам павеяў пранізлівы калочы вецер. Сухі сыпкі снег зашуршаў у каламутнай белізне наваколля — па полі віліся выгінастыя пасмы завеі.

Маёр быў трохі мацнейшы за двух сваіх спадарожнікаў. Высокі і плячысты, ён крочыў спарнай і раз-пораз апярэджаў іх, потым спыняўся, услухоўваўся і чакаў, пакуль падыдуць таварышы. Першы звычайна даганяў яго Валодзькін — невялікі, вельмі схуднелы юнак у туга зацягнутым нямецкім шынялі і глыбока насунутай на голаў пілотцы. Наблізіўшыся да маёра, ён садзіўся на снег, спіной к ветру, курчыўся, кранаючыся ілбом халодных вострых каленяў. Старшы лейтэнант Івашоў, у падпяразанай папружкаю нейкай кароткай світцы, адстаў далёка і шкандыбаў вельмі марудна. Ён прыкметна кульгаў, абапіраўся на падабраную ў дарозе палку, хрыпла дыхаў, стагнаў і, дагнаўшы таварышаў, прастуджаным голасам прасіў:

— Браткі... Пастойце... Не магу так... Не магу...

Ён адразу клаўся на снег і моўчкі ляжаў без руху. Маёр стаяў нейкі час, азіраўся па баках, нешта думаў і заклапочана пазіраў на сваіх знямоглых спадарожнікаў. Аднак праз колькі хвілін ён настойліва падаваў голас:

— Ну, пара. Яшчэ трошкі. Яшчэ вёраст пяць да відна.

Першы тады ўставаў Валодзькін, Івашова яны падымалі за рукі ўдваіх. Неба на ўсходзе паволі святлела, і навокал

бялела ў доле, ноч растварадаўся ў паўэмроку нясмелага позняга світання.

Праз колькі часу на заснежаным полі развіднела — завея рабіла яго зыбкім, рухомым. Снегавыя вужакі, перасыпаючыся і варушачыся, бы жывыя, суладна імкнулі ўдалячынъ. Вечер усё мацнеў. Шлях падарожнікаў пралёг праз узгорак, і двое з іх зноў адсталі ад свайго дужэйшага таварыша.

...А яшчэ два тыдні назад яны мелі куды болей сілы.

Кожную раніцу пасля доўгай лагернай паверкі дваццаць спецыяльна прызначаных на тое палонных лезлі ў гулкі кузаў вялізнага «Ханамага» і пад канвоем восьмі салдат ехалі ў далёкі кар'ер. Увесь дзень да змяркання, без адпачынку і ежы, цяжкімі малатамі і кіркамі ламалі яны выкапнёвыя скальныя брылы. Той жа «Ханамаг» вазіў каменне ў горад. Лагер пашыраўся, будавалі яшчэ тры комплексы няволніцкіх блокаў — на ўсходзе нямецкія арміі падыходзілі да Масквы.

Але аднойчы нечуваная вестка ўскальхнула шматысячную грамаду палонных. Невядома кім прынесеная з волі, яна ў некалькі гадзін абляцела ўсе блокі лагера. На работе, у бараках, у шматлікіх паверачных стражах і бясконцых чэргах за ежай шэптам адзін другому перадавалі людзі нечуваныя слова, ад якіх многія плакалі радаснымі слязымі надзеі. Праўда, ніхто не ведаў нічога пэўнага, шмат было варыянтаў тae назіны, але адно заставалася бяспрэчным — пад Москвой Чырвоная Армія граміла захопнікаў.

Гэтая вестка незгасальным агнём запаліла ў Валодзькіна вялікае жаданне ўратавацца — выжыць, прарвацца на ўсход. Ні ўдзень, ні ўночы не ведаючы спачыну сабе, ён думаў усё, як бы гэта зрабіць. Аб tym жа думалі многія.

I вось у адзін пахмуры, задожджаны восенінскі вечар дваццаць каменаломаў ускрайкам шашы брылі з кар'ера. Два канваіры ішлі наперадзе, два ззаду, астатнія чацвёра, паспяшаўшыся на адпачынак — была субота — паехалі раней на гружанай машыні. Непадалёк пачынаўся горад, зиялі агнямі домікі пад чарапічнымі дахамі, па дарозе адзін за адным праносіліся аўтамабілі. Змарыўшыся за дзень ад

бясконцага крыку і лаянкі, канвойныя нешта суцішыліся, курылі [цы]гарэты, зрэдку гыркаочы на якога-небудзь аслабелага нявольніка. И ў такі вось час, калі на шашы выпаў кароткі перапынак у руху, над калонай гойкнуў нечы прызыўны кліч:

— Бі гадаў!!!

Не раз успамінаочы тое, Валодзькін так і не мог зразумець, адкуль толькі ўзялося сілы ў гэтых схуднелых людзей, адкуль стала гэтулькі энергіі спрыту. Не паспелі канваіры што і падумаць, як іх ухаплі за горлы, павалілі, прыдушилі, пазабівалі драўлянымі чаравікамі-апоркамі, у якія былі абыты людзі. Той чалавек, што падаў свой кліч, камандаваў і далей — палонныя пахапалі ў забітых зброю, некаторыя панадзявалі варожую форму.

Хутка аднак яны ўгаманіліся, апамяталіся, удала захапілі на шашы першы грузавік, што выскачыў з горада, і, пасеўшы ў яго, пад аховай пераапранутых «канваіраў» паймчалі на ўсход.

Праўда, ехаць давялося нядоўга. Праз гадзіны дзве іх ужо спрабавалі затрымаць, а яшчэ праз гадзіну, адстрэльваючыся ад пагоні, яны абярнулі ў канаву машину і, страціўшы палову людзей, ледзь схаваліся ў лесе.

Пасля яшчэ было шмат сутычак, шмат страху і рызыкі. У шляху напаткала іх зіма, і ўсё меней заставалася байцоў. Урэшце іх стала троє.

2

Узысці на пагорак было дужа цяжка. На ўгладжаным завеяй касагоры выслізганыя чаравікі непаслухмяна раз'язжаліся ў бакі — Валодзькін цяжка падаў у снег. Ён стараўся ступаць у сляды маёравых ботаў, — так было крыху ямчэй лезці ўгару, толькі ад стомы не хапала дыхання і заходзілася сэрца.

Ён быў ужо на сярэдзіне касагора, калі ззаду пачуўся голас. Валодзькін здрыгнуўся ад нечаканасці, спыніўся і азірнуўся на кульгавага Іашова. Зусім, відаць, выбіўшыся

з сіл, старшы лейтэнант ляжаў унізе і прыцішана яшчэ разы два клікаў таварыша.

— Знямог? Ну, чакай, зараз,— прамовіў Валодзькін і ў ветраной гэтай немаце не пазнаў свайго голасу, слабага і прыдушанага. Прыгукніўшыся на руках, Івашоў чакаў дапамогі і з надзеяй пазіраў на яго.

— Зараз, зараз іду,— зноў крыкнуў Валодзькін таварышу, а сам усё стаяў на касагоры, не маючи сілы выцягнуць з гурбы завязлую да калена нагу. Ён цяжка дыхаў, з рота вырываўся і знікалі на ветры белаватыя подыхі пары, а сэрца шчымела ад таго, што яны ўсе ўтраіх такія аслабелыя, бездапаможныя і маленькія ў гэтых заснежаных сцюдзёных прасторах.

Трохі спачыўшы, Валодзькін спусціўся з узгорка. Не дачакаўшыся таварышаў, на адхоне паказаўся маёр, пасля ён таксама сышоў уніз. Івашоў ляжаў на снезе, уткнуўшы твар у рукавы світкі. Яго плечы раз-пораз нервова ўздрыгвалі.

— Канец... Усё роўна канец... Усім, усяму... — чулася яго надрыўная роспачная скарга. Володзькін, учуўшы гэта, збянтэжана зірнуў на пачарнелага, абраслага сівым касмыллем маёра. Той скрыгануў зубамі, і на яго худых запалых шчоках захадзілі жаўлакі. Ён не сказаў нічога, а толькі ўздыхнуў, узніў свой позірк ад распластанага чалавека і доўга маркотна глядзеў у затуманеную завеяй далячынъ.

Ці ад гэтага маркотнага позірку, ці ад тых роспачных Івашовых слоў упершыню благім прадчуваннем здрыгнулася і Валодзькіна сэрца. Няўжо і сапраўды не пашанцуе ім вырвацца з няволі і дайсці да сваіх? Гэтулькі ўжо бяды стрывалі яны, што ад адных толькі ўспамінаў рабілася страшна. А колькі яшчэ наперадзе — пэўна, не меней. Відаць, памыліліся яны, пагарачыліся, і прыйдзеца ўпасці дзенебудзь ад сцюжы ці кулі, як упалі ўжо іх семнаццаць таварышаў. Праўда, з'яўлялася часам надзея — адшукаць партызанаў і далучыцца да іх. Учора ля нейкай лясной станцыі яны бачылі, як гарэлі вялізныя склады-пакгаўзы, людзі казалі, што ўначы тут былі партызаны. Там жа яны

дачуліся, што ў тутэйшай мясцовасці забіты важны нямецкі начальнік — оберштурмбанфюрар Вірт. Расклененны ў вёсках аб'явы абяцалі 50 тысяч марак таму, хто дапаможа немцам натрапіць на след гэтых лясных змагароў. Але дзе было знайсці іх — не ведаў ніхто, а няшчасныя ўцекачы гублялі апошнія сілы.

Урэшце, Івашоў трохі супакоіўся, прыўзняўся на руках і сеў. Яго спакучаны, счарнелы ад сцюжы і стомы твар быў страшны.

— Я ўжо ўсё... выдахся,— сіпла выціснуў ён з прастуджаных грудзей і надрыўна закашляўся.— Дый вы... і вы не дойдзеце... Не трэба было... Усё роўна смерць, смерць усюды...

Маёр нездаволена павёў плячыма, нецярпліва пераступіў з нагі на нагу.

— Уздумаў паміраць? — глуха сказаў ён. — Рана. Уставай, трэба ісці. Бяры, Валодзькін.

Яны ўзялі яго пад руکі. Івашоў бязвольна паддаўся ім і, скрывіўшы ад болю твар, пакорліва паплёўся на ўзгорак.

Марудна, цяжка і доўга лезлі яны на касагор, задыхаючыся ад Стомы; маёр і Валодзькін, часта прыпныняючыся, упарты цягнулі таварыша ўгору. Івашоў туліў голаў у высока ўзнятая плечы, зусім неяк абавяў у іхніх руках, вяла пераступаў нагамі, і, здавалася, варта было пусціць яго, як чалавек скаціўся б уніз. І яны цягнулі яго, не ведаючы, што будзе далей, сяк-так вывалаклі на пагорак і, знясіленыя, падпадалі ў снег.

...Завея ўсё гаспадарыла ў бязлюдным затуманеным снегам полі. Жывавыя снегавыя языкі хутка спавілі сваёй беллю нерухомыя целы людзей, мяккі дол прыветна туліў да сябе зняможаных падарожнікаў, і не было сілы расплющыць вочы, варухнуцца, устаць.

Мерцвякамі ляжалі людзі і не чулі, як пад узгоркам, прабуксоўваючы, раўнулі машыны, як выніклі яны з лагчыны на дарозе, што бегла зусім недалёка ад уцекачоў. Машын было шмат, і ў іх высокіх кузавах, тулячыся ад завеі, цесна сядзелі салдаты ў мышастых шынялях.

3

Іх прывялі на дарогу, да пярэдняй машины, дзе стаялі два афіцэры ў шынялях з футравымі рудымі каўнярамі. Узняўшы ўгору рукі, Валодзькін ішоў сам, ззаду кульгаў Івашоў, прастрэленага ў грудзі маёра двое салдат цягнулі па снезе. Наўкола гаманілі дзесяткі ворагаў, калолі з усіх бакоў ненавісныя позіркі, а Валодзькін не прыкмячаў нічога. Усеабдымная журбота ад гэтай няўдачы прыдушила яго, скавала волю, і пагібель, не далёкая і ўяўная, а ўжо блізкая і рэальная, ва ўсёй сваёй жахлівай велічы паўставала над ім.

Ля машины ўсе спыніліся, параненага паклалі ля ног афіцэраў. Ён трохі варушыўся, зацята пазіраў на ворагаў і, сцяўшы сківіцы, з натугай перасільваў у сабе, відаць, немалы боль. Панылы, разгублены Валодзькін не зводзіў з яго позірку, але дапамагчы чалавеку не было як.

Іх гаманлівым колам акружылі салдаты. Гоман аднак разам спыніўся — афіцэр у акулярах нешта сказаў доўгаму пласкагрудаму салдату ў кароткім шынялі. Той паслухмана выступіў наперад.

— Національ? Полякі? Рускі?

— Рускія,— з натугай гучна сказаў маёр і прыўзняўся на локці. — Рускія! — паўтарыў ён мацнейшым і трошкі дрыготкім ад напружання голасам. Немец буркнуў афіцэру, той, гідліва крывячы вусны, сказаў нейкую доўгую фразу.

— Что ві дзелаль? Откуд бежаль? Ваш чын і фаміль?

Маёр на гэта горка ўсміхнуўся.

— Шмат вы хочаце ведаць,— сказаў ён.— Цікава, што рабілі? Дык ведайце: білі фашыстаў!

Немец пераклаў і гэты адказ, і раптам наўкола выбухнуў з'едлівы салдацкі рогат. Валодзькін упершыню ўзняў галаву, абвёў позіркам вясёлыя нахабныя твары. Сытыя, добра апранутыя і ўзброеныя ворагі пагардліва іржалі вакол траіх абадраных знясіленых валацуў. Ім было дужа смешна, што адзін з гэтых нікчэмных небара��аў уздумай так недарэчна пажартаваць. Валодзькін зразумеў гэты рогат, убачыў зняважлівую пагарду, што шчэрылася на кожным

твары, і яму стала вельмі прыкра і балоча за сваю слабасць і такое мноства вайсковых няўдач. Ён зусім звесіў галаву і глядзеў толькі на маёра, які злосна бліскаў вачыма.

— Пан ротэнфюрар гавары сумнень о ваш боеспасобнасць, — абыякава перакладаў салдат. — Ві, рускі свіны, дзеляйце блягадарнасць гэр гот, что ешчо не подыхаль у этот снег.

Валодзькін убачыў, як пабялелі шчокі на маёравым твары, той варухнуўся, спрабаваў, відаць, узніцца, але затым з неадольным болем зноў апусціўся на снег.

— Дарма так думae ваш ротэнфюрар, — сказаў ён і злосна крыкнуў: — Мы станцыю Баркі спалі! Мы вашага оберштурмбанфюруара Вірта забіл! Што, мала? Ну, страляйце нас!

Ад тых маёравых слоў нешта здарылася ў варожым коле. Акулярысты афіцэр раптам збянтэжана заміргаў белабрысымі вачыма, салдаты наўкола заварушыліся. Валодзькін чую за спіной, як шмат вуснаў забубнілі знаёмыя, відаць, слова: «О, банхоф Боркі. ...Оберштурмбанфюрар Вірт...». Хлопец не зразумеў яшчэ, што адбылося, але ён ведаў ужо, што смелыя маёравы слова зрабілі ворагам нешта непрыемнае і шкоднае. І, адагнаўшы ад сябе паныласць, Валодзькін, здаецца, знайшоў надзею на нейкую незразумелую сілу, нейкую няпэўнную яшчэ перавагу над гэтymі вылюдкамі.

І варожая грэблівасць на твары акулярыстага змянілася тады трывожнай зацятасцю. Афіцэр выняў з кішэнія руکі і ступіў да маёра:

— Что ты сказалъ, сабака?

— Тоё, што чулі. Мы забілі Вірта, спалілі Баркі.

Немец сцяў вусны і ўдарыў па раненага ботам у грудзі. Маёр глуха войкнуў, і з яго рота на снег хутка выслізнуў вузкі струменьчык парнай крыві. Валодзькін знячэўку ўскрыкнуў, гарачае абурэнне і спалох за чалавека шыбанулі ў яго пачуцці — ён кінуўся да таварыша. Але нехта ззаду выцяў яго, і хлопец з размаху грымнуўся на дарогу.

А наўкола ўсё замігусілася, злосцю скрывіліся касцістыя твары ворагаў, яны накінуліся на трах знясіленых бездапаможных людзей. Іх білі ботамі, таўклі кулакамі, прыкла-

дамі; рвучыся, трашчала вopратка. Валодзькін толькі сашчапіў сківіцы і трываў, стогнучы, — чакаў канца. Дзіўна было, але гэтае варожае шаленства, народжанае помслівай злосцю, здалося куды лягчэйшым, чым той пагардлівы салдацкі рогат. «Біце, біце, трэскайцеся ад злосці, знайце, хто мы,— нема кryчала хлапечae сэрца, — забівайце, усё roўна цяпер вам не будзе лягчэй». Але раптам між злоснай лаянкі чужынцаў прагучаў спaloханы кryк Івашова:

— Ой, завошта!!! Завошта!!! Ён хлусіць! Маёр хлусіць! Не білі мы нікога, не бачылі...

Афіцэр скамандаваў нешта, і валтузня навокал спынілася. Валодзькін аднак усё курчыўся на снезе ад балочага ўдару ў жывот.

— Что ві хацель сказаць? -- звярнуўся пласкагруды перакладчык да паваленага Івашова. Той нязграбна ўзняўся і хуценъка, нібы баочыся, што яго не выслушаюць як трэба, загаварыў акулярыстаму афіцэру.

— Пан афіцэр... пан афіцэр... Няпраўда. Маёр знарок. Ён выдумляе... Не бачылі мы ніякага оберштурмбанфюра-ра... Мы ледзь жывыя, а ён... камандзір...

Валодзькіну здалося, што ён трызніць. Спачатку ён здзівіўся ад тых Івашовых слоў, але неўзабаве неспатольная злосць на таварыша ўзбунтавала хлапечыя пачуцці. Ён імпэтна рвануўся да афіцэраў, да гэтага труслівага Івашова, якога ўжо абступалі немцы. І, нечакана адчуўшы, што гэты агідны чалавек вырве ад іх такую неспадзянаваную перавагу над ворагам і зусім прынізіць іх годнасць, Валодзькін з усіе моцы закрычаў у варожы натоўп:

— Няпраўда! Гэта ён хлусіць! Ён трус! — тыцкаў ён пальцам у Івашова, які, выціраючы ад снегу твар, усё казаў нешта. Перакладчык, афіцэры, салдаты азірнуліся на яго і змоўклі, пэўна, не ведаючы, як іх разумець. А Валодзькін на здзіўленне ім кінуў новыя слова — кінуў цвёрда і з перакананнем сваёй праўдзівасці, з годнасцю чалавека, далёкага ад хлусні.

— Не слухайце яго! Ён сам страляў у вашага обера.

Плоскі немец пераклаў тое, афіцэр недаверліва паглядзеў на Івашова, затым на Валодзькіна, зірнуў на гадзіннік

у рукаве і прамові ў нейкі загад. Ён, відаць, паспакайнеў ад першай сваёй злосці і цяпер распараджаўся дзелявіта і роўна.

Салдаты, нешта гамонячы, падаліся да сваіх машын, ля палонных засталіся троє. Яны знялі з-за плячэй карабіны, і кастлявы яфрэйтар з халоднымі, асалавелымі ад строгасці вачыма голасна крыкнуў:

— Маршырэн, думес фі!¹

Ён балюча тыцнуў Валодзькіна прыкладам у спіну, даючы тым самым зразумець, куды трэба ісці, штурхнуў у каршэнь Іашова і з тым жа апантаным крыкам ударыў абцасам нерухомага маёра. Аднак зацярушаны снегам маёр ляжаў сцішаны, строгі і маўклывы.

Валодзькін праглынуў тугі горкі камяк у горле, прыжмурыў вочы ад прыліву слабасці і жалю. Але хлопца зноў штурхнулі і пагналі ў той бок, адкуль прыйшлі машыны. Ён абочынай мінуў іх і паціху пайшоў далей па пераменецай завеяй дарозе.

Пакрысе аднак Валодзькін спакайнеў. Ён прывыкаў ужо да непазбежнасці свайго лёсу, усё болей раставала ў душы недасяжная мара — жыць. Заклаўшы руکі назад, як таго дамагаліся канваіры, ён аднак затаіў у сабе нескароную ўпартасць і ўжо амаль верыў у тყыя маёравы слова, што так збянятэжылі гітлераўцаў. І хоць не ўдалося яшчэ небараку Валодзькіну нарабіць асаблівай шкоды фашистам, ад таго, што ворагі бачылі ў ім нейкага змагара, было болей рапушчасці і болей сілы ў душы. Ён не спадзяваўся на іхнюю літасць, ведаў — заб'юць, і не шкадаваў сябе, а ўсё болей уваходзіў у ролю таго, каго бачылі ў ім немцы. Ён вышэй узняў сваю галаву, азірнуўся на насцярожаных канваіраў — іх празмерная пільнасць здалася яму нават прыемнай.

4

На шэрым засмужаным небасхіле з'явілася сіратлівае нияркае сонца. Яно разы два бліснула невясёлай усмешкай

---

¹ Марш, быдла!

і, бяспромнае і маркотнае, сціснулася ў маленькую жоўтую плямку ўтары. Завея тым часам паменшала, упрыгожанае снегавымі выкрутасамі, ціха ляжала застылае поле.

Старши трох канвойных — яфрэйттар з доўгім, кастлявым, бы конскім, тварам — не зводзіў халоднага позірку з двух згорбленых знясіленых постацей. Ён часцей за іншых кричаў «шнэль!» і часцей штурхаў прыкладам Iвашова і Валодзькіна. Другі канвойны — нізкарослы ўкормлены немец з свінчым выразам белабрысага зашчачненага твару — усё нешта жаваў, дастаючи з кішэні. Ён, відаць па ёсім, быў лянівы на рухі і слова, але ніколі не мінаў штурхнуць Iвашова, які, адстаўшы, апынаўся ля яго. Рабіў ён гэта не рукамі, якія вымаў з кішэнія толькі каб пхнуць у рот чартовую порцыю ежы, і не карабінам, што няспрытна вісеў за спіной на доўгім рэмені — штурхаў ён нагой. Гэта выходзіла ў яго хлестка і, відаць, з сілай, бо Iвашоў пасля такога штуршка некалькі кроکаў потырч ляцеў па дарозе. Трэці канвойны ішоў ззаду, ён маўчаў, і на яго пажылым чарнявым твары ляжаў выраз невясёлай задумы.

Валодзькін не вельмі цікавіўся варожымі справамі, іх салдацкай балбатнёй — яго асабісты лёс быў ясны. Праўда, да палоннага даліца некалькі зразумелых фраз, і ён даведаўся, што іх вядуць у горад, дзе павінны здаць у штаб нейкай зондэркаманды. Што там чакала яго, ён ведаў пэўна, бо за паўгода палону добра засвоїў фашисцкую заявідзёнку распраўляцца з вінаватымі.

У нейкай невялічкай лагчыне, дзе дарога больш за іншыя месцы была завалена снегам, Iвашоў спатыкнуўся і ўпаў. Ля яго адразу спыніўся ўкормлены і, ганяючи сківіцамі жаўлакі, абыякава, без злосці, ударыў ботам у бок.

— Штэ аўф, aber шнэль!²

Iвашоў скрывіўся ад болю, узніўся на адну руку і зноў заплакаў, як плакаў пад тым пагоркам у полі. Канвойная спыніліся на дарозе, Валодзькін таксама стаў зводдаль.

---

² Паднімайся, жывя!

— Паночак, камарад, завошта? Мы ж нявінныя... Злітуй-цеся, пусціце мяне... Пусціце...

— Гэ, чаго захацеў, — буркнуў Валодзькін.— Не ламай-ся, не ўпросіш.

Але Івашоў прасіў. Ён, пэўна, адчуў, што сілы яго ўжо невялікія, што многа ён не пройдзе, і чалавек слязьмі і просьбамі думаў вымаліць сабе паратунак.

Укормлены праглынуў сваю жованку і запытальна зірнуў на яфрэйтара. Той нешта гыркнуў гучным ад лютасці голасам і зняў з пляча карабін.

— Аўфштэн! Форвэртс!¹³

Ён наставіў карабін у голаў палоннага і злінялымі сваімі вачымі з хвіліну свідраваў яго. Цяжка варушачыся, Івашоў устаў, але ногі яго бяссільна запляталіся, і ён няўпэўнена ступіў некалькі разоў. Валодзькін гідліва плонуў на дарогу — ён не шкадаваў былога таварыша, не мучыў сябе дакорамі, што той быў доўгі час блізкі яму, гідлівасць зацяніла ў ім усе пачуцці да гэтага чалавека.

Праз нейкі час Валодзькін зноў спыніўся ад крыкаў ззаду — Івашоў, распластаны, ніцма ляжаў на снезе, голасна екатаў нешта і плакаў. Валодзькіну стала вельмі прыкра і горка ад усяго гэтага, і ён адварнуўся. Захінаючыся ад сцюдзёнага ветру, з хвіліну ён слухаў то роспачны лямант зняможанага Івашова, то разлютаваны крык старшага канваіра. Затым нечакана грымнуў стрэл, і крыкі сціхлі. Калі Валодзькін азірнуўся, яфрэйтар, лязгаючы затворам, выкідаў з карабіна гільзу — на зямлі ляжала скурчанае нерухомае цела Івашова.

Ад прыкрасі Валодзькін толькі ўздыхнуў — ні жалю, ні самага маленъкага спачування не засталося ўжо да гэтага недарэчнага таварыша. Ён хацеў ісці далей, але канвайры паклікалі яго да забітага, загадалі адцягнуць труп з дарогі. Хлопец пачакаў, па��уль укормлены абшукаў кішэні дзіравае світкі нябожчыка, і потым зрабіў тое, чаго патрабавалі ворагі.

---

³ Устаць! Наперад!

5

Глухая, малаезджаная дорога ўсё вілася і вілася між пералескаў, пагоркаў, балацявін. Побач не відаць было ніводнае вёскі, і невядома, дзе быў той горад, куды вялі дваццатага ўцекача.

Адразу пасля забойства Івашова Валодзькін заўважыў, што немцы чагосыці сварацца. На яго яны не дужа звярталі ўвагі, ён ішоў сабе наперадзе, а канвойныя нешта злосна спрачаліся між сабой. Валодзькін не азіраўся, але ён пазнаваў ужо голас кожнага і цяпер чуў, што неразгаворлівы дагэтуль чарнявы нешта стрымана і незадаволена бурчаў заду. Ён чымсьці абураўся, і яфрэйтар раздражнёна гыркаў на яго. Укормлены больш маўчаў, толькі зредку ўстаўляў у спрэчку некалькі слоў.

- Хаст ду тот гешляген, ганц рыхціг!⁴
- Філляйхт іст эр уншульдзіг? Воцу зо граўзам?⁵ — даводзіў чарнявы.
- Філе гефалленэ, венігэ лебендзігэ зо фордэрт унзэр фюэрэр! — гыркаў яфрэйтар. — Зольст ду маўль кальтэн, Лорэнц!⁶
- Альзо ляс ін аўх нідэр!⁷ — раздражнёна кідаў чарнявы.
- Біст ду фэррукт гевордэн, ду цівільку! Вен абер вэрдэн вір цум хэрн оберштурмфюэрэр хэрбайшлепэн? — злаваўся старшы. — Ім мілітэр мус ман я дэнкэн, унд цвармер, альс бай дэн буюхляйн!⁸

---

⁴ Забіў, і добра!

⁵ А можа ён не віноўны? Навошта так лютая?

⁶ Больш забітых — менш жывых, так патрабуе фюэрар! А ты маўчы, Лорэнц!

⁷ Дык распраўся і з ім!

⁸ Ты з глузду з'ехаў, цывільная карова! Каго ж мы тады прывядзём да пана оберштурмфюруара? У вайсковай справе трэба думаць — і куды больш, чым за кнігамі!

Валодзькін не ўсё зразумеў з гэтай сварлівай гамонкі, але галоўнае ён усё ж сцяміў і з цікаўнасцю азірнуўся. На тварах дваіх — яфрэйтара і чарнявага — ляжала раздражненне, толькі ўкормлены абыякава плёўся ззаду і ўсё нешта поркаўся ў кішэнях. Валодзькін коратка затрымаўся позіркам на чалавеку, які гэтак нечакана заступіўся за іх. Штосьці было ў яго твары разважнае і нязлоснае, нават нешта пакутнае, і тады гэты чалавек нагадваў Валодзькіну другога немца — лагернага шафёра, які зусім інакш, чым астатнія ворагі, адносіўся да палонных. Ён не крычаў ніколі на іх, не лаяўся, здаралася, калі не бачылі іншыя прыганятыя, соваў якому бедаку кавалак бутэрброда ці недакурак [цы]гарэты. Палонныя, як трэба, ацанілі яго дабрату і яго рызыку і вельмі паважалі гэтага незвычайнага немца. Цяпер па нейкім унутраным руху чарнявага хлопец адчуў незразумелую яшчэ еднасць яго і таго лагернага шафёра, і ад гэтага нечаканага адкрыцця крышачку святлей стала на душы. Неяк быццам паменшала тая адзінота, якая мімаволі самотна з'явілася ў яго сэрцы пасля забойства Іашова.

Ужо, мабыць, пад поўдзень з небасхілу ярка бліснула зімовае сонца, і снегавое поле заіскрылася алмазным россыпам калючых блішчынак. Валодзькін зусім ужо прыбіўся і ледзьве-ледзьве клыпаў, прагнучы хоць якога-небудзь канца гэтым пакутам. Канвойныя, пасварыўшыся, доўга ішлі моўчкі — яны таксама прытаміліся, і ля трох разгатых сосен, што стрэліся ім збоч дарогі, яфрэйтар крыкнуў: «Аўсруэн!»⁹. Ён стомлена бухнуўся задам у снег, ля яго размясціліся салдаты. Валодзькін таксама сеў непадалёку і з-пад ілба зацята пазіраў на ворагаў.

Укормлены канваір, відаць, ужо з'еўшы ўвесі свой правіянт, зморана разлёгся на снезе, а яфрэйтар з чарнявым дасталі з сумак харч і пачалі сілкавацца. У Валодзькіна раптам пацякла слінка, і ён, каб не пакутаваць залішне, адварнуўся. Але вось нехта ззаду падышоў да яго і далікатна, нібы па-сцябровуску, крануў за плячо. Валодзькін здзіўлена павярнуў галаву і блізка ля свайго твару ўбачыў жаўтава-

⁹ Прывал!

ты, хрумсткі сухар, які даваў яму пажылы чарнявы канваір. Валодзькін вельмі здзівіўся, яго руکі ўхапілі пачастунак, а немец, коратка зірнуўшы на хлопца, сеў на сваё месца ў снезе. Валодзькін толькі ўпіўся зубамі ў сухар, з незвычайнай асалодай адчуваючы ўроце яго гаркаваты смак, як з долу ўскочыў яфрэйтар і моўчкі размашыста выцяў Валодзькіна. Ледзь накушаны сухар вылецеў у снег, а з разбітых вуснаў палоннага палілася кроў.

Раптоўны гнеў і крыўда ўзарвалі хлопца, патроілі яго сілы, і ён дзіка закрычаў проста ў нялюдскі канячы твар:

— Гад ты! Звер! Фашыст! Ірад! Шваін,— крычаў Валодзькін, выкарыстоўваючы ўвесел запас знаёмых абрэзлівых слоў. Немец зноў рвануўся да яго і зноў выцяў, але ўжо не так балюча, бо Валодзькін паспеў утуліць галаву ў плечы і толькі хіснуўся. Ён чакаў і яшчэ ўдары, гатовы быў на саме страшнае катаванне — усё роўна ён крычаў бы абразу ў гэты паганы твар. Яфрэйтар, сцяўшы кулакі, стаяў побач і тросся ад злосці, але не біў болей, а ззаду за ім перасцерагальна крычалі двое падначаленых:

— Кук малъ, біст ду фэрукт гэвордэн!¹⁰ — гнеўна насупіўшы бровы, казаў чарнявы.

— Ота, ляс ін ін руз! Эр кант ніхт геен, ман мус ін ві аін зак трагэн¹¹,— непакоіўся ўкормлены, седзячы ў снезе.

І добра яшчэ не зразумеўшы ў гарачцы, Валодзькін адчуў, што з'явілася нейкая новая акалічнасць, якая, здаецца, змяншала сілы ворагаў і абараняла яго. Нездаволена сцяўшы конскія сківіцы, яфрэйтар дастаў з кішэні закурку, а хлопец, цяжка дыхаючы, ужо ведаў, што ён нейкім чынам не падуладны гэтаму зверу-фашысту. І зразумеўшы гэта, Валодзькін так узрадаваўся, што аж засмияўся сам сабе — гэта напоўніла яго новай адвагай і надало новыя сілы.

— Эй, ты, фашыст, Гітлер капут! — зноў закрычаў Валодзькін.— Гітлер шваін!

¹⁰ Глядзі ты, з глузду з'ехаў!

¹¹ Ота, пакінь яго ў спакой! Ён жа не здолее ісці, і нам прыйдзецца цягнуць яго, як мяшок.

Немцы спалохана азірнуліся, быццам хто мог падслу-
хаць іх у гэтым зімовым полі, а Валодзькін, мабілізаваўшы
ўсё тое, што ведаў з нямецкай мовы, злосна крычаў:

— Гітлер капут! Герынг капут! Фашызм капут! Ротэ
армее сіген! Бліц крыг! — зларадна рагатаў палонны.—
Кукіш вам, во! Капут вам, праклятыя дойчы! Москаў сіген!

Чарнявы змрочна маўчаў, а ўкормлены з яфрэйтарам
збянтэжана пераглянуліся, не ведаючы, пэўна, што рабіць
з гэтым нескароным палоннікам. Потым яфрэйтар нешта
закрычаў на яго, заляскаў затворам і наставіў у Валодзькіна
карабін, але той аж захліпаўся ад невыказнага зларадства.
Яго зусім не палохалі гэтыя заходы канваіра, і ён з кароткімі
перапынкамі ўсё крычаў лютыя праклённы ворагам.

Урэшце старшы канваір, відаць, страціў цярпенне. Ба-
чачы, што напалохаць палонніка не ўдасца, ён дзіка выз-
верыўся сваёй кастлявой фізіяноміяй, вочы яго замуціліся
ад шаленства, і ён замахнуўся прыкладам. Нібы раз'юша-
ны сабака, накінуўся фашыст на Валодзькіна. Разоў колькі
ён моцна ўдарыў хлопца, у вачах таго бліснулі іскры, за-
цяло дыханне, ён паваліўся ў снег. Але гэта не пахінула
яго намеру супраціўляцца, прагнасць дапячы ворагу ўзмац-
нялася разам з болем, які прычыняў яму немец. І ён, зады-
хаючыся, праз стогны і енкі, крычаў, шаптаў тое, што цяпер
так бянтэжыла ворага.

Невядома, чым скончыўся б гэты няроўны паядынак,
калі б у той час не ўскочыў з долу чарнявы і моцным
рыўком за плячо не адкінуў яфрэйтара ад яго ахвяры. Нібы
звер, якога адрываюць ад свежай крыві, гітлеравец рва-
нуўся з яго рук, нешта крыкнуў падначаленаму і, калі гэта
не падзейнічала, наводліў стукнуў яму прыкладам у грудзі.

Прагна хапаючы ротам паветра, Валодзькін якраз
узнімаўся з долу і бачыў, як нядобрым агнём успыхнулі
строгія вочы чарнявага і як ён, хіснуўшыся, спрытна ўзмах-
нуў карабінам і з крэктам, як гэта выходзіць у дрывесекаў,
апусціў яго на яфрэйтара. Той кінуў зброю, aberуч схапіўся
за галаву і, надламаўшыся ў каленях, выцягнуўся на снезе.

Раптоўная магчымасць адпомсціць, быццам на крыл-
лях, падхапіла Валодзькіна з зямлі, зацыміла боль, і ён у

два скокі апынуўся ля варожай зброі. Ён не думаў тады ні пра небяспеку, ні пра свае шанцы перамагчы — увесь свет ад яго засланіў налюдскі скрыўлены твар яфрэйтара. У марозным паветры грымнуў стрэл з варожага карабіна — немец, што дагэтуль грэбаў на снезе рукамі, зdryгануўся і заціх.

Перазарадзіўшы карабін, Валодзькін адскочыў убок і, гатовы да бойкі, прысёў на зямлю. Раптоўным магутным выбухам узнікла ў ім прытушаная ўжо прага жыць. Недольная і ўладарная, яна сваёй хмельнай, апантанай рукою узніла хлопца, які нечакана адчуў сябе спрытным і дужым. Але ворагі чамусыці не кідаліся на яго. Чарнявы ў першае імгненне быццам аслупянеў над забітым, а потым, штосьці сцяміўши, крутнуўся да трэцяга канваіра. Той, спалохана лыпаючы вачыма, заікліва мармытаў нешта, круціўся ў снезе на сваім тоўстым задзе і нік не мог узняцца з долу. Чарнявы нешта пагрозліва крыкнуў, падскочыў, выхапіў з яго вінтоўкі затвор і кінуўся на дарогу.

Валодзькін толькі тады скеміў, хто ўратаваў яго, і адразу быццам апамятаўся. Ён хуценъка ўскочыў і, апасліва пазіраючы на тоўстага, кінуўся за сваім збаўцам.

Немец шпарка крочыў па цвёрдай снегавой цаліне, за ім з карабінам пад пахай спяшаўся Валодзькін. Ён не ведаў, што зробіць з ім яго канваір, не ведаў, ці варта зусім давярацца яму, але агульны ўдзел у нядыўнай сутычцы з'яднаў іх, і хлопец адчуваў у чарнявым свайго саюзніка.

Так, крывуляючы з пагорка на пагорак і штораз азіраючыся, яны дасягнулі хваёвага ўзлеску. Лес, відаць, быў стары і вялікі. Раставірыўши ў бакі кашлатае сучча, цесна стаялі запарушаныя снегам яліны, з узлеску некуды ў глыб змрочных нетраў вялі сцяжынкі воўчых слядоў. Тут немец спыніўся, павярнуўся да зморанага, узрушенага і абнадзеенага Валодзькіна і паклаў яму на плячо сваю руку.

— Как твой фаміль? Вальодкін? Надо убегіваць, Вольодкін. Этот Лепечанск пушч,— паказаў ён на лес.— Там рус партызан, многа партызан. Ты будэш партызан, будэш крыг фашызм.

Ён падаў былому палонніку руку, і Валодзькін з нечаканым жalem узяў яе, а ў грудзях зашчымела сэрца ад прадчування адзіноты і ростані з гэтым загадковым чужкім чалавекам.

— А як жа вы? — запытаў хлопец. — Унd вохіn зi?

Немец сумна ўсміхнуўся куточкамі вуснаў, моўчкі махнуў на развітанне і таропка пакроchyў па ўзлеску. Валодзькін апошні раз паглядзеў на дарогу, дзе на пагорку пад трывма соснамі ўсё яшчэ сядзеў збянтэжаны ўкормлены немец, і таксама падаўся ў лес. Хутка заснежаныя галіны зусім затулілі яго.

1958 г.